

УКРАЇНІЗМИ-ЗВЕРТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ Т. ШЕВЧЕНКА ТА М. СТАРИЦЬКОГО)

UCRAINIANISMS-ADDRESSINGS IN THE RUSSIAN LANGUAGE (BASED ON THE ARTISTIC TEXTS OF T. SHEVCHENKO AND M. STARYTSKIY)

Намачинська Г.Я.,

orcid.org/0000-0002-2984-8422

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри мовної та міжкультурної комунікації

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Звертання ніколи не є абсолютно нейтральним ні стилістично, ні семантично. Морфологічно звертання має дві форми вияву – кличний і називний відмінки іменника або ж субстантивованого слова. На відміну від загальнономовних номінацій, воно використовується і для ідентифікації адресата, і для вираження суб'єктивно-оцінного ставлення до нього мовця.

Учасників спілкування прийнято називати адресантом і адресатом, пресупозиція мовленнєвого акту – сукупність усіх зв'язків і відносин між ними. Звертання ідентифікує адресата та виражає суб'єктивно-оцінне ставлення до нього мовця.

Для номінації адресата найчастіше використовують займенники «ти», «ви», різні види власних назв (ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько) та їх специфічні поєднання, загальні номінації, серед яких вирізняють: усталені в суспільстві номінації, що визначаються максимальною універсальністю використання, функціонують як етикетні (пане, добродію), назви осіб за ознаками статі, доповнювані віковими характеристиками (чоловіче, жінко, хлопче, дівчино); назви осіб за спорідненістю та свояцтвом, вжиті в прямому чи переносному значенні (батьку, мамо, брате, сестро тощо); назви осіб за їх стосунками з іншими особами (друзе, приятелю, колего); назви за фахом, родом діяльності, уподобаннями, посадою, званням, академічними титулами (професоре, академіку); назви осіб, що містять їх абсолютну чи відносну (ситуаційно зумовлену) оцінку або характеристику (розумнику, дурню, йолопе); оказіональні назви особи адресата мовлення, персоніфіковані найменування.

Лексичний склад мови формується та збагачується протягом віків, удосконалюючи всі свої компоненти. Лексика російської мови неоднорідна за своїм походженням. Слід сказати, що вона складається не тільки з російських слів, але й із слів, запозичених з інших мов, наприклад з української. До переліку запозичень належать і звертання, які були опрацьовані та класифіковані у статті. Отже, можна з впевненістю сказати, що українська є мовою донором, що впливає на поповнення лексико-семантичного й стилістичного ресурсу російської мови. Для упорядкування запозичень з української в російську потрібно укласти словник «Українізми російської мови».

Ключові слова: українізми, запозичення, звертання, адресант, мовленнєвий акт.

Addressing is never completely neutral either stylistically or semantically. Morphologically, the address has two forms of manifestation – the vocative and nominative case of a noun or a substantive word. Unlike general language nominations, it is used both to identify the addressee and to express the speaker's subjective-evaluative attitude towards him.

It is customary to call the participants of communication the addressee and the addressee, the presupposition of the speech act is the totality of all connections and relations between them. The appeal identifies the addressee and expresses the speaker's subjective-evaluative attitude towards him.

To nominate the addressee, the pronouns "you", "you", various types of proper names (name, patronymic, surname, nickname) and their specific combinations, general nominations are most often used, among which stand out: nominations established in society, defined by the maximum universality of use, function as etiquette (sir, good man), names of persons based on gender, supplemented by age characteristics (male, female, boy, girl); names of persons by kinship and kinship, used in a direct or figurative sense (father, mother, brother, sister, etc.); names of persons according to their relationship with other persons (friend, colleague,); names by profession, field of activity, preferences, position, rank, academic titles (professor, academician); names of persons containing their absolute or relative (situational) evaluation or characteristic (smart, stupid, idiot); casual names of the addressee of the speech, personified names.

The lexical composition of the language is formed and enriched over the ages, improving all its components. The vocabulary of the Russian language is heterogeneous in origin. It should be said that it consists not only of Russian words, but also of words borrowed from other languages, such as Ukrainian. The list of borrowings also includes appeals that were processed and classified in the article.

So, it can be said with confidence that Ukrainian is a donor language that affects the replenishment of the lexical-semantic and stylistic resource of the Russian language. To organize loanwords from Ukrainian into Russian, you need to compile the dictionary "Ukrainianisms of the Russian language".

Key words: Ukrainianisms, borrowing, addressing, addressee, speech act.

Постановка проблеми. Звертання давно перебували в полі зору вчених-лінгвістів. У численних граматичних працях з'ясовували морфологічні

особливості наказового способу дієслова та форм кличного відмінка іменників, які в мовленнєвих актах використовують для позначення адресата.

Дослідження літературної та наукової спадщини. У працях О. Шахматова, О. Пешковського, С. Бевзенка, П. Дудика, А. Загнітка та ін., звертання розглядалися без урахування їхньої функціональної специфіки у комунікації та тісної семантичної і граматичної взаємодії їх із синтаксичним утворенням, компонентом якого вони є.

Постановка завдання. Вчені розрізняють загальні функціональні типи звертань. До уваги взято художні твори Т. Шевченка та М. Старицького та здійснено класифікацію звертань-запозичень з української в російську мову.

Виклад основного матеріалу. Є чимала кількість визначень терміну «звертання». І. Вихованець стверджує, що думки більшості сучасних дослідників сходяться на загальному визначенні звертання як інтонаційно виділеного компонента речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення [2, с. 184]. За визначенням О. Селіванової, звертання – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфіковані предмет, явище, до яких звертається мовець, привертаючи увагу адресата до повідомлення, іноді надаючи предмету звернення оцінно-емотивної характеристики, експресивності; і здебільшого характеризуються граматичною незалежністю й інтонаційною та пунктуаційною відокремленістю [9, с. 160]. Йому властиві номінативна семантика, усталена морфологічна форма, звертальна інтонація. Звертання задає тон усьому висловленню та подальшому спілкуванню, проте у сучасній лінгвістичній літературі існують різні погляди на природу категорії звертання та по-різному визначають її статус, не завжди повно віддзеркалюють специфіку взаємодії граматичного значення й граматичної форми.

До учасників (партнерів) комунікативних актів звичайно зараховують передавача (автора-мовця, або того, що пише, чи адресанта) та сприймача мовлення (адресата). У межах загального поняття сприймача треба розрізняти адресата (особу, якій безпосередньо призначає висловлення його автор) і неадресата (особу, яка може сприймати це висловлення) [10, с. 6].

У будь-якій мовленнєвій ситуації адресант і адресат «завжди сприймаються як функціонально різні учасники мовлення, які можуть змінюватися за ролями». Варто зауважити, що монологічні тексти є винятком. Сукупність усіх зв'язків і відносин між мовцями становить комплекс передумов, які визначають сутність і характер самого спілкування.

За словами А. Загнітка, «для мовця вокативно позначений адресат мовлення – не позамовна

дійсність, про яку мова йде саме у висловленні, а одна з передумов комунікації» [4, с. 267]. Тому при виборі форм звертання адресанту необхідно враховувати умови протікання комунікативного акту, характеристики адресата, рівень близькості стосунків із ним та інші фактори.

Вивчивши стилістичні особливості вживання звертань у комунікації, Н. Дем'янова дійшла висновку про важливість реєстру спілкування, використовуюваного мовцем: піднесений (максимально-офіційний), високий (офіційний), нейтральний (розмовний), фамільярно-побутовий, низький (вульгарно-брутальний) [3, с. 10]. При цьому, за спостереженнями дослідниці, «у стилістично нейтральному тексті у ролі звертання виступають власні імена людей, назви осіб за спорідненням, суспільним статусом та професією і т.п., а у текстах з емоційним і експресивним забарвленням арсенал засобів стилістичної варіативності звертань значно розширюється. Найчастіше використовувані звертання-метафора, звертання-метонімія, риторичне звертання, звертання-іронія, звертання-перифраз. З метою посилення спонукального ефекту при звертанні може використовуватися вигук-частка, саме звертання може неодноразово повторюватися» [3, с. 10–11].

Лінгвісти розрізняють такі загальні функціональні типи звертань: 1) власне звертання, що виступають як назви конкретних адресатів мовлення: «Добрий вечер, *Мотре!*» [13, с. 76], «Нумо полудновать, *Якиме!*» [13, с. 13], «Молись богу, *Марто*, бог милосердний и не попустит такого великого несчастья» [13, с. 17], «Годи, *Петре*, остав!» [11 с. 37], «Да, ты прав, *Иване...*» [11, с. 46], «Знаешь что, *Якиме?*» [13, с. 13], «День добрый, *молодице!*» [13, с. 14]; 2) звертання, які вживаються з метою інтимізації в різних комунікативних ситуаціях: «Чому ж тобі не хочеться, *мое серденько?*» [13, с. 10], «Наймись, наймись, *голубочко*, у нас тебе худа не будет» [13, с. 18], «Всё больть, *моя голубко*». [13, с. 47], «Скажи мне, *моя голубко, моя матинко!*» [13, с. 67]. Такі звертання не виступають як обов'язкові позначення конкретних адресатів мовлення, тому стоять поза групою власне звертань. Основна функція подібних звертань полягає у наданні мовленню відтінку інтимності. Іноді вживання їх може бути зовсім механічним [12, с. 225].

У художньому тексті, що репрезентує різнорівневі (екстра- та інтразорієнтовані) мовленнєві процеси, задовано складні взаємозв'язки між адресантом і адресатом: у формуванні комунікативної площини тексту беруть участь той, хто адресує, і той, кому адресується повідомлення.

Незважаючи на те, що у процесі ретрансляції інформації значущими є обидва комуніканти, саме від адресата великою мірою залежить, яким буде мовленнєвий акт адресанта [1, с. 14–15]. Це зумовлено тим, що адресант добирає вербальні й невербальні засоби звернення до адресата з метою досягти певного результату, виправдати комунікативні наміри мовця. У поетичному тексті адресат, зокрема внутрішній, виступає детермінантом мовленнєвих актів адресанта-персонажа. Саме тому внутрішній адресат у художньому тексті – «це насамперед образ, якому притаманні динамічність, експресивність, багатоплановість і який, реалізуючи свій конструктивно-креативний потенціал, виступає важливим засобом текстотворення» [1, с. 14–15].

Номінації адресата мовлення у лінгвістичній літературі прийнято поділяти на дві загальні лексико-семантичні групи: 1) власне звертання, адресовані до особи – прямої, фізичної чи тільки уявлюваної, розумової; 2) риторичні звертання, які стосуються тварин, рослин, явищ природи, абстрактних понять та ін. О. Зелінська уважає, що «звертання, адресатами яких є слухачі, – це необхідний структурний компонент публічної промови» [5, с. 65]. «Гей, хлопцы, коня возьміте!» [11, с. 31], «Гей, хлопцы, подведіте его да струсите хорошенько...» [11, с. 33]. У цьому випадку воно виконує етикетну функцію, сприяє встановленню контакту між мовцем і слухачською аудиторією. Проте, роль звертань цим не обмежується. Звертання, на думку Н. Дем'янової, «належить до таких категорій, завдяки яким мова осмислюється не тільки як засіб комунікації, але й як інструмент когніції та як реалія культурно-історичного характеру» [3, с. 4]. Важливим є те, що у процесі моделювання мовлення своїх персонажів, письменник чи поет, має враховувати задумані ним вік, гендерну належність, соціально-історичні умови існування, статус, індивідуально-психологічні характеристики, умови перебігу комунікативного акту тощо.

Щодо звертань як компонентів комунікативного акту, Л. Корновенко застосовує поняття адекватності/неадекватності. Звертання, «які стимулюють розвиток комунікації і створюють найбільш сприятливі умови для її розгортання та позитивного сприйняття адресата (модель кооперації)» називає адекватними [6, с. 7]. Прагматично неадекватними, на думку дослідниці, є звертання, які не відповідають особистісним вимогам адресата і можуть спричинити комунікативний конфлікт («модель конфлікту») [6, с. 7]. З поняттям адекватності Л. Корновенко пов'язує поняття

ефективності: «Прагматична ефективність – це вербалізований на рівні художньої комунікації ступінь відповідності результату комунікативній меті» [там само]. Отже, якщо звертання оптимізує й гармонізує мовленнєве спілкування, воно є адекватним та ефективним. Відповідно, неадекватним і неефективним є таке звертання, що стає на заваді її подальшому гармонійному розгортанню та утруднює комунікацію.

Вибір форми звертання зумовлений пресупозиціями мовленнєвого акту, а тому «особливості лексико-семантичного наповнення та структури номінацій адресата мовлення перебувають у великій залежності від того, яке значення виражає воно в конкретному висловленні і, відповідно, яку комунікативну функцію ця назва, за задумом адресанта – творця висловлення, мала б у ньому виконувати» [10, с. 30]. Отже, для комплексного опису лексико-семантичних груп звертань необхідно враховувати цілу низку лінгвопрагматичних чинників, «серед яких найважливішими є офіційність/неофіційність спілкування, врахування вікових та статевих показників адресата й адресанта, їх абсолютного й відносного суспільного статусу» [14, с. 16].

Найдавніші звертання виражали передусім поняття кровної спорідненості, тобто звертання до батька, матері, брата, сестри, дітей. Вони безпосередньо називали особу відносно її родинного зв'язку або іменували її статус у звертанні, наприклад, до князя [8, с. 71–72].

М. Скаб наголошує, що у семантичному плані звертання може: «вказувати на адресата, позначати (проте не називати) його; називати адресата з метою виокремити його з групи осіб, що можуть бути потенційно адресатами мовлення; називати адресата з метою позначити (запропонувати, відрегулювати, змінити тощо) стосунки між ним та іншим учасником комунікативного акту (мовцем); називати адресата даючи йому певну характеристику, оцінку, тим самим виявивши свої (адресанта) емоції; імітувати називання адресата, вносячи у висловлення певні модально-сміслові відтінки; називати адресата з метою дотримати усталених у конкретному суспільстві в конкретний час правил та норм мовленнєвої поведінки» [10, с. 31].

Отже, семантична характеристика, що надається мовцем адресатові, складається з цілого комплексу інтра- та екстралінгвальних чинників. Вони впливають на вибір і вживання адресантом тієї чи тієї характеристики залежно від мети повідомлення, сутності адресата, стосунків між комунікантами тощо.

Номінації адресата мовлення у лінгвісти літературі поділяють на дві загальні лексико-семантичні групи:

1) власне звертання, адресовані до особи – прямої, фізичної чи тільки уявленої, розумової: «*Цыгане, цыгане*, какой ты веры?» [11, с. 10], «Гей, *жиде!* Тащи вина сюда!» [11, с. 11]; 2) риторичні звертання, які стосуються тварин, рослин, явищ природи, абстрактних понять та ін.: «*Доле* моя! Моя проклятая *доле!*» [13, с. 92].

Власне звертання мають на меті викликати реагування адресата на висловлення та найчастіше вживають у діалогах та полілогах. Риторичні звертання за формальними показниками не відрізняються від власне звертань, але відмінні від них за своїм призначенням: вони не вимагають співрозмовника відповідати. Такі звертання виступають як засоби вираження експресивності, емоційності мови, вони більшою мірою властиві монологічній літературній мові, причому особливо широко вживані в поетичному і ораторському її різновидах [7, с. 167].

Спираючись на напрацювання у галузі семантики звертань К. Шульжука [15], пропонуємо власну класифікацію лексико-семантичних груп номінацій адресата мовлення: 1) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська людей: «*Орыся!*» [11, с. 18], «Да пусти же, *Остане!*» [11, с. 19], Запомним, запомним, пане *Гострый*, какому святому молитесь вы» [11, с. 34], «Ты прав, *Петре...*» [11, с. 43], «Да, ты прав, *Иване...*» [11, с. 46], «А, что, *Остане*, уехала уже Мариана?» [11, с. 58], «*Катре!*» [13, с. 44], «Добрый вечер, *Мотре!*» [13, с. 76], «Возьми его, *Мыкытовна*, до себе...» [13, с. 116]; 2) назви людей за їх родинними зв'язками: «Э-эх, вижу я, что у тебя шапка порожняя, *диду!*» [11, с. 12], «Ох, из далёкой, далёкой, *дочко!*» [11, с. 22], «Видишь ли, *дочка*, мы брели сюда к Чигирину...!» [11, с. 24], «А что ж, *жинко*, готов борщ?» [11, с. 18], «Ну, спасибо ж тебе, моя *жиночка* любая!» [11, с. 21], «*Жинко*, чи слышишь?» [11, с. 108], «Спишь, *чоловиче?*» [11, с. 110], «Старая песня, *брате*, старая!» [11, с. 87], «*Сыну* мий! *Сыну*, моя ты *дытыно!*» [13, с. 54], «Да ей-то что до тебя, моя *дытыно!*» [13, с. 52], «Читай, моя *дытыно!*» [13, с. 66], «Возьми соби, *дочко* моя...» [13, с. 26], «Не твои, *дочко*, гроши, божи...» [13, с. 27], «Так их, так, *сыну*, – говорил он...» [13, с. 33], «Плачь, моя *доню!*» [13, с. 35]; 3) назви людей за статево-віковими харак-

теристиками: «Гей, *хлопцы*, коня возьмите» [11, с. 31], «Постойте, милые *хлопчики* мои» [11, с. 107], «А куда ты мандруеш, *парубче?*» [11, с. 109]; 4) назви людей за їх соціальним становищем, класовою чи становою належністю, званням, титулом тощо: «Здоров будь, пане *атамане.*» [11, с. 182], «Ясный *гетмане*, простите, что я перебила беседу» [11, с. 41], «Ах ты, *гайдамака*» [13, с. 26], «Почем, – говорит, – *чумаче*, рыба?» [13, с. 28]; 5) назви людей за їх національністю (більшість випадків із зневажливим ставленням): «Гей, *жиде*, тащи вина сюда» [11, с. 11], «Отворяй ворота. Тебе говорят, старый *хохол!*» [13, с. 33], «*Цыгане, цыгане*, какой ты веры?» [11, с. 10]; 6) назви абстрактних понять: «*Доле* моя! Проклятая *доле!*» [13, с. 92]; 7) назви збірності, сукупності когось (чогоось): «Ну, *шановная* рада, какая же ваша думка?» [11, с. 195], «Эх, *чумацтво!* *Чумацтво!*» [13, с. 28], «Дач то мы, *братове...*» [11, с. 273]; «...шановное и славное *товариство*, от шимени нашего...» [11, с. 192]; 8) назви демонологічних та міфічних істот: «– *триста перунов!*» [11, с. 151].

Висновок: На відміну від російської мови, українській притаманна клична форма іменників. Зокрема, вона має застосовуватися у звертаннях як в усному мовленні, так і на письмі. Регістр спілкування (піднесений, високий, нейтральний, фамільярно-побутовий чи низький), визначає різницю у частотності вживання тих чи тих звертань. Так для стилістично-нейтрального тексту, у ролі звертання зазвичай виступають власні імена людей, назви осіб за спорідненням, суспільним статусом та професією... Через емоційну забарвленість звертань, які реалізують оцінку та спонукальну семантику, за допомогою звертань визначається ставлення адресанта до інших учасників комунікативного акту. Завдяки суфіксам зменшення звертання набувають голубливого звучання. Власне вони посилюють експресивні можливості внаслідок використання постійних епітетів. У Т. Шевченка та М. Старицького такими епітетами є «*милий*», «*любий*», «*ясний*» та ін. Слід зауважити, що інтимізація вислову часто досягається широким вживанням присвійного займенника «*мій*». В російськомовних текстах зазначених авторів зустрічаються також українськими: *хохол*, *гайдамака*, *гет(ь)ман* та інші, які надали колориту та емоційного навантаження творам. Дані лексеми зафіксовані у словнику В. Даля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венгринюк М. І. Адресат у художньому тексті (на матеріалі української прози ХХ століття): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.01. Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. 20 с.
2. Вихованець І. Р. Звертання. І. Р. Вихованець. Українська мова. Енциклопедія. К.: Українська енциклопедія, 2000. С. 184–185.
3. Дем'янова Н. О. Лінгвістична структура та гендерні особливості звертань в українській та французькій мовах: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.15. Дем'янова Надія Олександрівна; Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». О., 2012. 19 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія .А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2001.
5. Зелінська О. Звертання в барокових проповідях. О. Зелінська. Українська мова. 2007. № 1. С. 65–74.
6. Корновенко Л. В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. 10.02.02. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2001. 21 с.
7. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Б. М. Кулик. 2-ге вид., перероб. і доповн. К.: Рад. школа, 1965. Ч. II : Синтаксис.
8. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету: Звертання. О. М. Миронюк . НАН України. Ін-т укр. мови. К.: Логос, 2006. 166 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. О. Селіванова. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с. С. 160.
10. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові: Навч. посіб. М. С. Скаб. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Рута, 2003. – 79 с.
11. Старицький М.П. Руїна: Історичний роман кінця XVII століття. К.: Дніпро, 2001. 464 с. (Б-ка історичної прози).
12. Сучасна літературна українська мова. Синтаксис. За загальною редакцією акад. АН УРСР Білодіда І.К. К.: «Наукова думка», 1972. 512 с.
13. Тарас Шевченко. Повести. Дніпропетровськ: Січ, 2003. 690 с.
14. Українська система найменувань адресата мовлення: монографія. М. С. Скаб, Н. Д. Бабич, М. С. Скаб та ін.; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 2008. 304 с.
15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. К. : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.